

Avrupa Birliği'nin Sosyal Dışlanma Yaklaşımını Yeni Riskler Bağlamında Düşünmek

Thinking of the European Union's Social Exclusion Approach in the Context of New Risks

Osman Çekici^{*1} Erdal Bayrakçı²

¹ *Social Sciences Institute, Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey*

² *Department of Political Science and Public Administration, Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey*

Received: 02.08.2021

Accepted: 28.09.2021

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Sosyal dışlanma yaklaşımı, Avrupa Birliği'nin sosyal ve ekonomik nitelikli sorunlarla baş etmede benimsediği kapsayıcı bir bakış açısını temsil etmektedir. Kavram ilk olarak 70'li yıllarda ortaya çıkmış, 80'li yıllarda gelişmiş ülkelerde yaygınlaşmış ve 90'lı yıllarda AB'nin temel sosyal politika uygulamaları ve gelecek projeksiyonlarını içeren bir yaklaşım haline gelmiştir. Esas itibarıyla sosyal dışlanma, çeşitli sebeplerle toplum ile bütünleşmede yaşanan yetersizlik durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla kavram, toplumsal katılımın tersine, çoğunlukla dışsal nedenlerle ortaya çıkan bir toplumdaki tecrit edilme halini yansıtmaktadır. Bu çalışmada AB'nin sosyal dışlanma yaklaşımı, sosyal refah devleti tecrübesinin çağdaş bir yansıması olarak değerlendirilmekte, 2008 finansal krizi ve 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan Covid- 19 krizi bağlamında Avrupa Birliği sosyal dışlanma yaklaşımının geleceğine dair tespit ve öneriler ele alınmaktadır. Bu kapsamda kriz dönemlerinde, ekonomik önceliklerin öne çıktığı ve ülkelerin kalkınmanın sosyal boyutlarını ihmal etme eğiliminde oldukları çıkarımından hareketle, AB'nin özellikle Covid- 19 krizi sürecinde uyguladığı politikalar, buna yönelik eleştiriler ve sosyal dışlanma özelinde Avrupa sosyal politikasının geleceği tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal Dışlanma, Sosyal İçerme, Avrupa Birliği, 2008 Krizi, Covid- 19 Salgını

Abstract

Social exclusion approach represents an inclusive perspective adopted by European Union in dealing with social and economic problems. Exclusion concept emerged in 70s, became widespread in developed countries in 80s and it has become an approach that includes EU's basic social policy practices and future projections. Social exclusion essentially refers to inability to integrate with society for various reasons. Therefore, the concept reflects the state of isolation from a society that occurs mostly for external reasons, as opposed to social participation. In this study, EU's social exclusion approach is evaluated as a contemporary reflection of the social welfare state experience, then development of social policy and main problem areas in the EU are discussed and some suggestions put forward based on 2008 financial crises and Covid- 19 pandemic that dominated 2020. In this context, the policies implemented by the EU especially during the Covid- 19 crises, its criticisms and the future of the European social policy will be discussed based on the inference that economic priorities come to fore and countries tend to neglect social dimensions of development in times of crises.

Keywords: Social Exclusion, Social Inclusion, European Union, 2008 Financial Crises, Covid- 19 Pandemic

Çekici, O. & Bayrakçı, E. (2021). Avrupa Birliği'nin Sosyal Dışlanma Yaklaşımını Yeni Riskler Bağlamında Düşünmek. *Journal of Academic Value Studies*, 7(3), 354-367. <http://dx.doi.org/10.29228/javstudies.52222>

* E-mail address: m.osman.cekici@gmail.com (Corresponding author)

1. Giriş

Sosyal dışlanma kavramı, toplumsal katılımıda yaşanan sorunları, toplumdaki uzaklaşma ve tecrit edilmişlik halini, ekonomik ve sosyal hayata entegre olamama durumunu ifade etmektedir. Kavramın gelişim çizgisine bakıldığında Avrupa Birliği'ne özgü tartışmaların, refah devleti tecrübelerinin ve AB'nin geleceğine ilişkin varsayımların bu yönde etkili olduğu görülmektedir. Sosyal dışlanmaya karşı alınması gereken önlemler ve stratejiler noktasında ortaya konulan düzenlemeler de, büyük oranda Birliğin tecrübelerini yansıtmaktadır.

Bu doğrultuda refah devletinin gözden düşmesi ve neoliberal politikaların yeniden güç kazanmaya başladığı 80'li yıllarda yaşanan gelişmeler ile sosyal dışlanma yaklaşımının gelişimi paralellik arz etmektedir. Bu dönemde sosyal devlet anlayışında yaşanan dönüşüm enflasyon ve işsizlik gibi yapısal sorunlarla birleşmiş, ekonomik gelişme sürecinde toplumdaki korunmaya muhtaçların ve dezavantajlı kesimlerin durumu çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Avrupa Birliği bu sorunların çözümünü, ekonomik temelli olarak kurulan birliğin sosyal entegrasyonuna katkı yapması planlanan yaklaşımlar geliştirmekte bulunmuş, sosyal dışlanmayla mücadele yaklaşımı ise bu genel çerçeveyi nitelendiren bir kavram olarak gelişmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, öncelikle AB'nin sosyal dışlanma yaklaşımının kavramsal boyutunu incelemek, kavramın ortaya çıktığı dönemden itibaren gelişimini ortaya koymak ve bu anlamda Birliğin yaptığı düzenlemeleri ele almaktır. Sonrasında ise 2008 Finans Krizi ve 2020 yılının başlarında tüm dünyayı etkisi altına alan ve aşılama çalışmalarına rağmen ortaya çıkan yeni varyantlar sebebiyle hangi yönde evrileceği belirsizliğini koruyan ve küresel düzeyde bir tehdit olmaya devam eden Covid-19 salgınının Avrupa Birliği üzerindeki etkileri incelenecektir. Bu anlamda krizler, AB gibi ekonomik bir yapı olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel bütünleşmeyi de hedefleyen ulus üstü bir siyasi organizasyon için, meydan okumaları olduğu kadar yeniden yapılanma atılımları için fırsat olma özelliğini de beraberinde taşımaktadır. AB 2030 Stratejisi'nin, bu krizlerden çıkarılacak dersler doğrultusunda, ekonomik hedefleri sosyal bağlantılarla güçlendiren, kapsayıcı, yeşil ve dijital dönüşüme uygun şekilde hazırlanması gerektiği dile getirilmektedir.

2. Sosyal Dışlanma Kavramı

Sosyal dışlanma, Avrupa sosyal politikasının temel kavramlarından biri olarak öne çıkmakta ve kavram üzerinde güncel tartışmalar devam etmektedir. Öte yandan sosyal dışlanmanın genellikle yoksulluk, dezavantajlılık ve ayrımcılık gibi çok boyutlu kavramlarla birlikte ele alınması, sosyal dışlanma tartışmalarını daha karmaşık hale getirmektedir. (Yıldırım, 2014: 92). Bu anlamda sosyal dışlanmayı, yoksulluk gibi problemleri farklı bir perspektifle yeniden tartışmaya açan ve yukarıda ifade edilen ayrımcılık ve toplumda dezavantajlı duruma düşmek gibi tartışmalara farklı bir boyut kazandıran güncel bir kavram olarak ifade etmek mümkün görünmektedir.

Çeşitli aktörler tarafından birçok farklı sosyal dışlanma tanımının ortaya konulmuş olması, kavram üzerinde bir uzlaşmaya varılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ortak bir tanım geliştirmeye çalışmak yerine, sosyal dışlanmanın genel çerçevesi, sorunu ortaya çıkaran sebepler, kavramın ilişkili olduğu diğer sorun alanları gibi unsurlar üzerinden tartışmayı sürdürmek daha yararlı görünmektedir.

Genel bir şekilde ifade etmek gerekirse sosyal dışlanma, insanların içinde yaşadıkları toplumla bağlar kurmasını sağlayan siyasi, ekonomik, sosyal ve sivil nitelikli haklara toplumdaki bazı kişilerin veya grupların ulaşamaması durumu olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında sosyal dışlanmayı belli başlı nitelikleri ile tarif etmek de mümkündür: Bunların başında kavramın, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda meydana gelebilecek sosyal problemlerle ilişkili olduğunu ifade eden *çok boyutluluk* özelliği gelmektedir. *Görelilik* bir olgu olarak sosyal dışlanma, kavrama farklı toplumlarda farklı anlamlar atfedilebileceğini, *dinamiklik* özelliği ise sosyal dışlanmanın durağan olmayan bir süreç olduğunu ifade etmektedir. (Şahin, 2009: 72).

2010 yılı Avrupa Konseyi tarafından *Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma ile Mücadele Yılı* olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda hazırlanan bir raporda sosyal dışlanma, toplumsal yapıya katılımıda yaşanan zorluklarla ilişkilendirilmekte ve kavram karmaşık, çok boyutlu, çok katmanlı ve dinamik bir süreç olarak ifade edilmektedir. Buna göre toplumdaki bazı bireyler, yoksulluk, gelir yetersizliği, ayrımcılık gibi nedenlerle toplumun dışına itilmekte, bu durum ise kişileri işgücü, gelir ve eğitim fırsatlarından uzaklaştırmakta, sosyal aktivitelere, toplumsal ağlara ve siyasi karar alma süreçlerine katılımlarını engellemektedir. (Eurostat, 2010: 7). Başka bir çalışmada sosyal dışlanma, maddi ve maddi olmayan unsurları içeren farklı süreçlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir kavram olarak ortaya konulmaktadır. Buna göre,

bireylerin toplumsal yaşama katılımlarını sağlayan ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlardan birinde yaşanacak yoksunluk, döngüsel olarak diğer alanlarda da yoksunluklara yol açabilecektir. (Tartanoğlu, 2010: 2).

Farrington sosyal dışlanmayı tanımlamaya yönelik kapsamlı bir analiz gerçekleştirmiştir. Buna göre sosyal dışlanma tanımları temel olarak *süreçler*, *insanlar* ve *çevre* başlıkları altında incelenebilir. Bu doğrultuda ilk olarak sosyal dışlanma, çok boyutlu ve birbiriyle bağlantılı dinamik *süreçler* olarak ifade edilmektedir. İkinci olarak dışlanma bireyler ve toplum arasındaki bağların kopması şeklinde anlaşılmalı ve toplumdaki herkesi etkilemektedir. Son olarak üçüncü grup tanımlar, toplumu ekonomik, sosyal ve kurumsal çarklardan oluşan bir sisteme benzetmekte, kaynak yetersizliği, işgücü piyasalarından dışlanma gibi nedenlerle sosyal dışlanmanın ortaya çıkabileceği ifade edilmektedir. (Farrington, 2002).

Sosyal dışlanma literatürüne yaptığı katkılarla bilinen de Haan, sosyal dışlanmayı geniş bir çerçevede, bazı kişilerin ya da grupların içinde yaşadıkları toplumdan çeşitli sebeplerle kısmen ya da tamamen dışlanmaları süreci olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda sosyal dışlanma, kısaca topluma katılma veya bir sosyal yapının parçası olarak kabul edilmeyi ifade eden sosyal bütünleşme kavramının karşıtı olarak değerlendirilmektedir. (2000: 25- 26).

Sosyal dışlanma, mekânsal olarak bir topluma dâhil olan bireylerin, içinde yaşadıkları toplumun normal sayılan eylemlerine katılmamaları olarak da ifade etmektedir. Burada normal eylemler ifadesi, tüketim, tasarruf ve üretim eylemleri ile birlikte siyasi ve sosyal alanlardaki eylemleri de kapsamaktadır. Ayrıca yazar tarafından yapılan sınıflandırmada, sosyal dışlanmanın çok katmanlı yapısının anlaşılabilmesi için aşağıdaki unsurların dikkate alınması gerektiği ortaya konulmaktadır: (Peace, 2001: 21- 28).

- Sosyal dışlanmaya uğrayan kişiler için kategoriler (topraksız köylüler, evsizler, engelliler vb.)
- Sosyal dışlanmanın farklı türleri (ekonomik, sosyal, kültürel, mekânsal vb.)
- Sosyal dışlanmayı vurgulayan faktörler (eğitim, sağlık, sosyal güvenliğe erişim kısıtı, sosyo-kültürel ve etnik ayrımcılık, düşük yaşam standardı, eğitimsizlik, sosyal ve mekansal izolasyon vb.)
- Dışlanmayı ve dışlananları anlatmak için kullanılan metaforlar (tuzak, döngü, çöküş, asgari vb.)
- Dışlanmanın yapısal nedenleri (işgücü piyasasında yaşanan sorunlar, dışlanmaya yol açan çevresel nedenler)
- Sosyal dışlanmanın psiko-sosyal etkileri (toplumdan kopma, kimlik krizleri, mental sorunlar, aile bağlarının ve sosyal ilişkilerin yitirilmesi vb.)

Başka bir çalışmada ise sosyal dışlanma vatandaşlık hakları ile ilişkilendirilmekte, vatandaşlık haklarını oluşturan medeni haklar ve siyasi haklarla birlikte üzerinde durulması gereken alanın sosyal haklar meselesi olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda bireylerin yaşadıkları toplumun standartları ölçüsünde refaha ve sosyal güvenliğe sahip olmakta ve eğitim, sağlık, konut ve sosyal hizmetler gibi haklardan yararlanmada yaşanan yoksunluklar sosyal dışlanma sürecinin kapsamında değerlendirilmektedir. (Sapancalı, 2005: 56- 57)

3. Sosyal Dışlanma Yaklaşımının Gelişimi

Dışlanma olgusu 1960'lı yıllarda Fransa'da tartışmalara konu olmaya başlamış, fakat 80'li yıllardaki krizlere kadar yaygın bir kullanım alanına sahip olmamıştır. Kavramın ilk ortaya çıktığı dönemlerde çeşitli aktörler tarafından toplumdaki yoksullara ilişkin '*les exclus*' (*dışlanmışlar*) tabirinin kullanıldığı, savaş sonrasında yakalanan ekonomik büyüme trendinin yavaşladığı kriz dönemleri ile birlikte ise toplumsal sorunlara ilişkin tartışmalarda dışlanmanın daha geniş yer tutmaya başladığı ifade edilmektedir. Bu anlamda sosyal dışlanma tabirinin ilk kullanımına yönelik olarak genellikle, Rene Lenoir tarafından 1974 yılında yayınlanan '*Les Exclus: Un Français sur dix*' (*Dışlanmışlar: On Fransız'dan Biri*) isimli kitabına atıf yapılmaktadır. (Silver, 1994: 532).

Eserde, Fransız toplumunda her on kişiden birinin toplumdan dışlanmış olduğunu belirtmiştir. Buna göre toplumdan tecrit edilmiş olan bu gruplar, engelliler, suçlular, bakıma muhtaç olan yaşlılar, istismara uğrayan çocuklar, uyuşturucu bağımlıları, intihara meyilli olanlar, yalnız yaşayan ebeveynler, sorunlu aileler, asosyal insanlar gibi '*sosyal uyumsuzluk*' içindeki diğer gruplarla birlikte topluma katılımda zorluk yaşayan ve toplumdan dışlanan unsurları meydana getirmektedir. (Bildirici, 2011: 28).

1980'li yıllarda Avrupa Birliği genelinde artan işsizlik, gelir eşitsizliğinin yoğunlaşması, yoksulluğun ve kentsel sosyal problemlerin artması neticesinde, 90'lı yılların ortalarından itibaren sosyal dışlanma konusu politika tartışmalarının merkezine yerleşmiştir. Bu yönde olmak üzere toplumda dışlanmış grupların varlığı, sosyal yapının ve demokratik siyasi düzenin devamlılığı için en büyük tehlike olarak görülmüştür. (Lovering, 1998: 36). Dolayısıyla sosyal

dışlanma kavramını, Birlik içerisinde artan ekonomik ve sosyal problemlere, sosyal koruma sistemlerine duyulan ihtiyacın artmasına ve sosyal yapının değişmesi nedeniyle artan sorunlara karşı çözüm üretme isteğinin bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ciddi bir sorun olarak gündeme gelen sosyal dışlanma, zamanla Avrupa ülkelerinde kavram ve siyasa düzeyinde yaygınlaşmış, 90'lı yıllarda sosyal dışlanma tartışmaları işsizlik, yoksulluk, eşitsizlik ve istihdam gibi olgularla birlikte açıklanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda sosyal dışlanmaya yönelik yaklaşımların gelişmesi ve kavram üzerinde artan ilgi, temelde ekonomik bir yapı üzerine kurulan AB'de zamanla sosyal politikaya ilişkin süreçlerin genişlemesi ve Birlik düzeyinde sosyal alan düşüncesinin yaygınlaşması ile ilişkilendirilmektedir. (Sapançalı, 2005: 60)

Sosyal dışlanma düşüncesinin Avrupa'da yayılmasında AB'nin önemli bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Birliğin sosyal dışlanmayı politika söylemine ve araştırma gündemine dâhil ederek daha geniş çerçevede tartışılmasına olanak sağladığı, böylece 90'lı yıllara değin sınırlı tartışmalara konu olan kavramın, 2000 Lizbon Stratejisi ile birlikte AB sosyal politikasının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildiği ifade edilmektedir. (Tuparevska vd., 2020: 179).

Dally Avrupa Birliği'nde sosyal dışlanmanın gelişimini iki evreye ayırarak incelemektedir. Birinci evre 1989-1994 dönemini kapsamakta ve Birliğin sosyal dışlanmayı söylem düzeyinde tartışmaya başladığı, sosyal dışlanmayı istenmeyen ve düzeltilmesi gereken bir durum olarak ele alarak, üye ülkelere dışlanmaya yönelik bağlayıcı olmayan tavsiyeler ve düzenlemeler önerdiği daha pasif bir dönemi ifade etmektedir. İkinci evre ise Lizbon Stratejisi ile başlamaktadır. Bu dönemde Birlik sosyal dışlanmaya karşı daha aktif bir tutum sergilemeye başlamış ve üye ülkelere sosyal dışlanmayla mücadelede sosyal politikalar geliştirme yükümlülüğü getirilmiştir. (2006: 6- 7).

Bunun yanında 1997 Amsterdam Anlaşması da, AB'de sosyal dışlanma yaklaşımının gelişiminde önemli kilometre taşlarından biri olarak gösterilmektedir. Anlaşmanın 136. maddesi, sosyal dışlanma sorunu ile mücadeleyi Birliğin hedefleri arasında koymuş, 137. maddesi ise AB'nin yürütme organı olan Avrupa Konseyi'ni sosyal dışlanma ile mücadelede yeni yaklaşımlar geliştirmek ve bu konudaki gelişmeleri izlemekle görevlendirmiştir. (Erdoğan, 2004).

Bu dönemde Avrupa Komisyonu tarafından temel politika çerçevesi olarak, sosyal koruma ve sosyal içermenin sağlanması amacıyla *Açık Koordinasyon Yöntemi (Open Method of Coordination)* geliştirilmiş ve *sosyal içirme*, Avrupa sosyal koruma alanının ana sütunlarından biri haline gelmiştir. Takip eden yıllarda 2010 yılı *Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma ile Mücadele Avrupa Yılı* olarak belirlenmiş, ayrıca komisyon tarafından belirlenen sosyal dışlanma ve yoksullukla mücadele hedefi, Avrupa 2020 Stratejisi'nde yer alan beş temel hedeften biri olarak açıklanmıştır. (Tuparevska vd., 2020: 180).

4. Sosyal Dışlanmanın Kapsamı

Refah devletinin yaşadığı krizler sonrasında 80'li yıllardan itibaren ekonomik bir yeniden yapılandırma sürecine girilmiş ve Batı dünyasında esnek istihdamın yaygınlaştığı, işsizliğin ve bu doğrultuda yoksulluğun arttığı gözlemlenmiştir. Yine bu dönemde refah devleti sonrasında benimsenen neoliberal yaklaşımlarla uyumlu olarak sosyal korumanın ve sosyal güvenliğin kapsamının daraltıldığı görülmüştür. Bu kapsamda ortaya çıkması kaçınılmaz olan sosyal problemlere karşı yeni ve kapsayıcı bir yaklaşım olarak sosyal dışlanma anlayışı, ilk olarak Fransa'da ortaya çıkmış ve '*Avrupalı*' bir kavram olarak AB sosyal politikasının temel parametresi haline gelmiştir. (Erdoğan, 2004).

Ortaya çıktığı dönemde sosyal güvence sisteminin dışında kalanları anlatmak için kullanılan dışlanma kavramının kapsamı zamanla genişlemiş ve bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Lizbon Avrupa Konseyi'nde kavram yoksullukla birlikte bütünlüklü olarak ele alınmış ve sosyal dışlanma ile mücadele Birliğin en önemli gelecek hedefleri arasında sayılmıştır. Bu süreçte geliştirilen Açık Koordinasyon Yöntemi çerçevesinde, üye devletlere Ulusal Eylem Planları (*National Action Plans*) hazırlamaları ve bu doğrultuda sosyal dışlanmayla mücadelede sosyal içirme politikaları geliştirmeleri yükümlülüğü getirilmiştir. (Gökbayrak, 2005). Bu doğrultuda sosyal dışlanmanın, üye devletlerin bağımsız olarak karar verecekleri bir sosyal politika alanı olmaktan çıkarılarak Kıta'da sosyal dışlanma ile mücadele hedefinin Birliğe ve üye devletlerin ortak sorumluluğuna havale edildiği ifade edilebilir.

Bhalla ve Lapeyre, sosyal dışlanmanın karşıtı olan sosyal bütünleşmeyi, kalkınmanın ana göstergelerinden biri olarak ele alınması gereken bir kavram olarak incelemektedir. Buna göre belirli bir zaman dilimi içerisinde sosyal dışlanmanın hangi yönde değişim gösterdiği, kalkınma tartışmalarında dikkate alınması gereken bir bileşen olmaktadır. Ayrıca yazarlar sosyal dışlanmanın birçok gelişmekte olan ülkede fazla dikkat çekmediğini ifade ederek aşağıdaki sorulara yanıt bulmaya çalışmaktadır: (Bhalla and Lapeyre, 1997: 413- 414).

- Ülkelerin sosyal dışlanma konusunda farklı yaklaşımlar benimsemesi gelişme düzeylerinin farklı olmasından ve ekonomik, siyasi ve sosyal boyutlara farklı ağırlıklar atfetmelerinden mi kaynaklanmaktadır?
- Refah devleti tecrübesinin yokluğu, dışlanma gibi yeni yaklaşımların yerleşmesine engel mi olmaktadır?
- Sosyal dışlanma yaklaşımı basitçe yoksulluk kavramının genişletilmesinden mi ibarettir, değilse dışlanma ve yoksulluk kavramları nasıl farklılaşmaktadır?
- Sosyal dışlanma kavramı küresel düzeyde ne anlam ifade etmektedir, bunun yerine dışlanma Avrupalı bir yaklaşım olarak mı değerlendirilmelidir?

Kimi çalışmalarda ise sosyal dışlanma *yeni yoksulluk* kavramı ile birlikte anılmaktadır. Yeni yoksulluk, 80'li yıllardan itibaren gelişen ve dönüşen neoliberal politikalarla birlikte yoksulluğun da yeni bir niteliğe büründüğünü ve küreselleşme ile birlikte artan gelir eşitsizlikleri ve adaletsizlikler sonucunda kendini gösteren bir yoksulluk formu olduğu ifade etmektedir. Yeni yoksulluğu farklı ülke dinamiklerinden yola çıkarak açıklamakta sınıf-altı (*underclass*), dışlanma, kentsel yoksulluk gibi toplumsal tabakalaşmanın yeni bir düzeyini açıklayan olgular kullanılmaktadır. Bu doğrultuda özellikle AB'deki gelişmelere paralel olarak yoksulluktan sosyal dışlanmaya doğru bir dönüşümün gerçekleştiği ve bu kavramın yalnızca maddi eksiklikleri değil, sosyal katılımı düşüşü, enformel ağların büyümesini ve insan hakları ihlallerinin artmasını içerdigi ifade edilmektedir. (Karakaş, 2010: 10).

Amartya Sen, sosyal dışlanmaya ilişkin temelde birincil ve ikincil nedenlerden oluşan bir ayırım yapılabileceğini söylemektedir. Buna göre toplumdaki dışlanma, sosyal ilişkilerin zayıflığı ve toplumun bir parçası olamama dışlanma sorununun içsel nedenleri arasında sayılmaktadır. Öte yandan sonuçları itibariyle dolaylı olarak dışlanma sorununa yol açabilen kredi piyasalarından dışlanma ya da topraksızlık gibi kişileri sosyal ve ekonomik fırsatlara erişimden yoksun bırakan ve bireylerin yaşamını yoksunlaştıran daha dışsal, ikincil nedenler de değerlendirmeye alınmalıdır. Ayrıca Sen, dışlanmanın aktif ve pasif dışlanma olarak da incelenebileceğini, söz gelimi bazı grupların siyasi temsil imkânlarından mahrum bırakılmasının aktif dışlanma olarak; durgunluk yaşayan ekonomilerde herhangi bir kasıt olmadan sosyal süreçlerden dışlanmanın ise pasif dışlanma olarak incelenebileceğini ortaya koymaktadır. (2000: 12- 15).

Avrupa Sosyal Politika Bildirisi'nde sosyal dışlanmanın kapsamı yaklaşık olarak 15 başlıkta ele alınmıştır. Bunlar toplumsal tecrit, yasal ve siyasi dışlanma, yeni yoksulluk, asgari bir yaşantı düzeyinden dışlanma, kültürel dışlanma, aileden ve sosyal çevreden dışlanma, refah toplumundan dışlanma, uzun erimli yoksulluk, ekonomik yaşantıdan dışlanma, mutlak yoksulluk, ihtiyaç düzeyi, işgücü piyasalarına yeniden eklenememe, işgücü piyasalarından dışlanma ve ekonomik dışlanmadır. (Bölükbaşı, 2008: 6).

2010 yılında Eurostat tarafından yayınlanan *Yoksulluk ve Sosyal Dışlanmayla Mücadele Raporu*'nda ise sosyal dışlanma göstergeleri, gelir yoksulluğuna ve sosyal güvenlik zafiyetine neden olan uzun süreli işsizliği içeren *işgücü piyasalarından dışlanma*, yetersiz eğitim ya da temel eğitim olanaklarından mahrum olma anlamında *eğitim süreçlerinden dışlanma*, temel ve yeterli düzeyde sağlık hizmetine erişimin kısıtlı olması yönünden *sağlık ile ilgili dışlanma*, kabul edilebilir kaliteli bir mekânda yaşama imkânından mahrum olmayı içeren *konut ile ilgili dışlanma* ve aile ve toplumla temas kuramama, sosyal katılımın getirilerinden yararlanama ve bilgi teknolojilerine erişimde yetersizlikleri ifade eden *sosyal ağlardan ve bilgi toplumundan dışlanma* şeklinde beş başlıkta ele alınmaktadır. (Eurostat, 2010: 63- 64).

Görüldüğü gibi, yoksulluk ve sosyal dışlanmayı toplumsal bütünleşmenin önündeki en önemli engel olarak gören, bu doğrultuda ekonomik öncelik ve hedeflerin, sosyal yönü kuvvetli ve geniş kapsamlı yaklaşımlarla takviye edilmesi gerektiği görüşünü benimseyen AB, 90'lı yıllardan itibaren bu yönde önemli düzenlemeler yapmıştır. Günümüzde de sosyal ve ekonomik nitelikli sorunlarla mücadelede Birlik, sosyal dışlanma yaklaşımını benimsemekte ve gelecek projeksiyonlarında sosyal içirme ve bütünleşmeye önemli bir yer ayırmaktadır.

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında sosyal dışlanma kavramının genel ifadesi, dışlanma yaklaşımının daha çok Avrupa merkezli bir kavram olarak gelişimi ve bu yönde Birliğin attığı adımlar ile sosyal dışlanmanın geniş kapsamı ifade edilmiştir. Sonraki başlıklarda ise AB'de dışlanmayla mücadele ve bu kapsamdaki hedefler incelenecek ve 2008 Krizi ve küresel koronavirüs salgınına içine alan yeni riskler çerçevesinde Birliğin 2030 Stratejisi'nin nasıl şekillenebileceği tartışılacaktır.

5. AB'nin Sosyal Dışlanma ile Mücadele Hedefleri

Sosyal dışlanma, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ciddi olumsuz sonuçlar üreten bir sorun olarak ele alınmaktadır. Bireysel düzlemde, kişilerin toplum ve aile ile olan bağlarının yitirilmesi, fiziki ve ruhsal sağlığın zedelenmesi, stres, kaygı ve sosyal katılımın azalması dışlanmanın olumsuz sonuçlarıdır. Sosyal planda ise sosyal değerlerin ve sorumluluğun anlamını yitirmesi, yabancılaşma, sosyal patlama riskinin yükselmesi ve suç oranlarının artması gibi toplumun geleceğini tehdit edebilecek şekilde olumsuzlukların ortaya çıkması muhtemeldir. (Çakır, 2002: 99- 100).

Daha önce belirtildiği gibi, sosyal dışlanma ile mücadele hedefleri doğrultusunda Amsterdam Anlaşması önemli bir eşik teşkil etmektedir. Bu anlaşmayla AB, üye ülkelerin dışlanma ile mücadelelerinin desteklenmesini ve Birliğin bu yönde ortak sorumluluk mekanizmaları üretmesini taahhüt etmiştir. Bu kapsamda sosyal dışlanma ile mücadelede sosyal ve ekonomik (istihdam) boyutlar birlikte düşünülmesi gerektiği ifade edilmektedir. (Sapançalı, 2005: 89).

Bu doğrultuda 2000 yılında gerçekleştirilen Nice Avrupa Konseyi'nde yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadele hedefi doğrultusunda dört ortak hedef belirlenmiştir. Ülkelerin hazırlayacakları Ulusal Eylem Planları'nın temelini oluşturan bu hedefler aşağıdaki gibidir: (European Council, 2000).

- İstihdama katılımı kolaylaştırmak, tüm kaynaklara, haklara, mal ve hizmetlere ulaşımı sağlamak
- Dışlanma risklerini engellemek
- Toplumdaki en korunmasız ve zayıflara yardım etmek
- Dışlanma ile ilgili tüm tarafları harekete geçirmek

90'lı yıllardan itibaren sosyal dışlanmayı temel sosyal politika önceliklerinden biri haline getiren Avrupa Birliği, 2010 yılına kadar olan sürede Lizbon Stratejisi hedefleri yönünde hareket etmiştir. Mart 2010'da Lizbon Stratejisi'nin kapanışı yapılmış ve yerini *Avrupa 2020: Akıllı, Sürdürülebilir ve Kapsayıcı Büyüme İçin Avrupa Stratejisi* almıştır. Büyük oranda 2008 mali ve ekonomik krizinin ürünü olan strateji, ilk olarak krizden çıkmayı amaçlamış, orta ve uzun vadede ise akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyüme hedefleri kapsamında istihdam, sosyal içerme, eğitim, Ar-Ge, iklim ve enerji alanlarında birbirini destekleyen hedefler belirlemiştir. (Yıldırım, 2014: 104).

Bu kapsamda 2020 yılı için AB hedefleri aşağıdaki gibidir: (Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2010).

- 20- 64 yaş arası çalışabilir nüfusun istihdam oranının %69'dan %75'e çıkarılması
- GSYİH'nin %3'ünün Ar-Ge'ye ayrılması yönündeki hedefin gerçekleştirilmesi, özel sektörün Ar-Ge yatırımları için uygun koşulların oluşturulması ve yenilikçilik takibi için yeni göstergeler geliştirilmesi
- Sera gazı salınımının 1990 yılına kıyasla en az %20 azaltılması, %20 oranında enerji verimliliği sağlanması ve Birliğin enerji tüketiminde yenilenebilir enerjilerin payının %20'ye çıkarılması
- Eğitim alanında, okulu erken bırakanların oranının %15'ten %10 seviyesine düşürülmesi, 30- 34 yaş arasındaki yüksek öğrenim mezunu oranının %31'den %40 düzeyine çıkarılması
- 20 milyon kişinin yoksulluktan kurtararak, yoksulluk sınırı altında yaşayan AB vatandaşlarının oranının %25 azaltılması

6. Yeni Riskler Çerçevesinde Sosyal Dışlanma Yaklaşımının Geleceği: 2008 Krizi ve Covid- 19 Salgını

2000'li yıllarda küresel olarak ilk ve büyük meydan okumanın 2008 Finansal Krizi ile gerçekleştiği söylenebilir. Yoksulluk ve sosyal dışlanma açısından bakıldığında, krizin neden olduğu başta işsizlik olmak üzere sosyal ve ekonomik sorunların üstesinden gelebilmek için birçok ülke geniş önlemler almak zorunda kalmıştır. AB'nin 2020 Hedefleri'nin de bu anlamda ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğe vurgu yaptığı, sosyal dışlanma karşısında sosyal içerme kavramını hedefleri arasına kattığı ve sosyal politikada dışlanma ile mücadele temelinde bir devamlılık gözettiği görülmektedir.

Avrupa Birliği'nde 1990'lı yıllarda başlayan siyasallaşma sürecinin, 21. yüzyıla girerken ortak para birimine geçiş hamlesiyle desteklenmesi ve 2004 yılında gerçekleştirilen Doğu Genişlemesi, Avrupa bütünleşmesi adına önemli gelişmelerdir. Ancak Birliğin bu başarıları perçinleyecek yasal ve kurumsal dönüşümleri gerçekleştirmekte zorlanması ciddi bir problem olmuştur. 2008 Krizi'nin Avrupa Birliği'ne sıçraması ve avro krizine neden olması ise AB'yi büyük bir sorunla yüzleşmek durumunda bırakmıştır. Yunanistan, İspanya, İtalya ve Portekiz gibi çevre ülkelerinde yayılan finansal buhran avro bölgesinin geleceği konusunda tartışmaları yoğunlaştırmış, dinamik ekonomilere sahip olan ve cari fazla veren merkez ülkeleri ise krizin asıl nedeni olarak, krizdeki ülkelerin sorumluluklarını yerine getirmemelerini

göstermiştir. Bu anlamda Birliğin ekonomik olarak bütünleşmiş, fakat siyasi olarak parçalı yapısının sorun teşkil ettiği ifade edilmektedir. (Öniş ve Kutlay, 2012: 4- 6).

Avrupa Komisyonu, 2010 yılında yayınladığı bir raporda tüm dünya ile birlikte Avrupa'nın da büyük bir dönüşüm içerisinde olduğunu ve 2008 yılında baş gösteren küresel krizin, ekonomik ve sosyal alanlarda son yıllarda gerçekleştirilen ilerlemeleri ortadan kaldırdığını ifade etmiştir. Bu anlamda Birliği çeşitli yapısal sorunlarla baş etmek zorunda bırakan krizlerin ancak ortaklaşa hareket ederek aşılabileceği, Avrupa 2020 Stratejisi'nin de bu yönde, bilgiye ve yeniliğe açık, verimli ve sosyal- bölgesel bütünleşmeyi destekleyen bir yapıda olması gerektiği ortaya konulmuştur. (European Commission, 2010: 5).

Medanipour vd., ülkelerin hızlı ekonomik gelişme gösterdikleri ve sosyal anlamda ciddi problemlerin yaşanmadığı ilerleme dönemlerinde dahi ortadan kalkmayan yoksulluk ve sosyal dışlanma gibi sorunların, kriz dönemlerinde çok hızlı bir şekilde gündeme taşındığını ifade etmektedir. Yazarlar Avrupa Birliği bağlamında, sosyal politika söylemlerinin dönem dönem yoksulluk ve sosyal dışlanma arasında gidip geldiğini vurgulamaktadır. Buna göre 90'lı yıllardan 2010 yılına kadar olan dönemde AB'nin oluşturduğu kolektif mekanizma, Fransız sosyal politikasının bir yansıması olan dışlanma söyleminin, bütün olarak Birliğin ve tek tek üye devletlerin sosyal politikalarına aktarılmasında katalizör işlevi görmüştür. Bu dönemde gelir yoksulluğu ve bölüşüm sorunlarından çok, yoksunluğun ve dışlanmanın sosyal, kültürel ve ekonomik çok boyutlu yapısının dikkate alındığı görülmektedir. 2008 Krizi sonrasında ise, ekonomik önceliklerin ve büyümenin yeniden esas gündemi oluşturmaya başladığı, sosyal politikada dışlanmaya yoksulluğun eşlik ettiği ve *aktif içermeye (active inclusion)* politikaları ile yoksulluk ve sosyal dışlanmayla mücadelede istihdamın en önemli araç olarak yeniden kurgulandığı görülmüştür. (2015: 1- 12)

2008 Finansal Krizi'nden sonraki risk haritasında, şimdiden 1930'ların Büyük Buhranı ile karşılaştırılmaya başlanan ve tüm dünyayı başta ekonomik alanda olmak üzere büyük bir resesyonun eşiğine getiren Çin kaynaklı Covid-19 salgını gelmektedir. Birçok çalışmada küresel salgının yıkıcı etkilerinin 2008 Krizi'nden çok daha büyük olabileceği tahminleri yer almaya başlamıştır. Bu nedenle ikinci kriz dönemi olarak 2020 yılının başlarından itibaren tüm dünyayı ve özelde de AB'yi etkisi altına almaya başlayan koronavirüs salgını ele almak gerekmektedir. Bu doğrultuda Avrupa 2020 Stratejisi yerine ikame edilecek, fakat henüz açıklanmamış olan 2030 Stratejisi'nin büyük oranda Covid- 19 salgının ekonomik ve sosyal etkileri doğrultusunda hazırlanacağı düşünülmektedir.

OECD, salgının başlarında yayınladığı ara değerlendirme raporunda oldukça karamsar bir tablo çizmiştir. Buna göre koronavirüs salgınının aşağı yönlü riskleri de içine alacak şekilde yayılması ve büyüme görünümünün beklenenin çok altına düşmesi durumunda hükümetlerin önemli bir zayıflığa cevap verme zorluğu ile karşı karşıya kalacakları ifade edilmektedir. Zayıf büyümenin hâkim olacağı bu şartlar, talebi desteklemek ve genel yaşam standartlarını yükseltmek yönünde eğitim ve sağlık harcamalarını da içine alacak şekilde güçlü kamu yatırımlarına duyulan ihtiyacı artırmaktadır. (OECD, 2020: 14- 15).

Yardım kuruluşu Oxfam'ın yaptığı analizlere göre, devletlerin Covid-19'un yayılımını engellemek için ekonomik faaliyetleri durdurmaları, dünya nüfusunun %6 ila %8'inin yoksullaşmasına, küresel yoksullukla mücadelenin ise en az on yıl geriye gitmesine neden olabilecektir. Raporunda krizin, hem küresel anlamda hem de ülkelerin kendi içlerinde mevcut eşitsizlikleri daha da belirginleştirdiği, özellikle yoksul ülkelerin kriz şartlarından daha çok etkileneceği ifade edilmektedir. Bu kapsamda kuruluş, gelişmekte olan ülkelerin borç ödemelerinin ertelenmesini, yeni uluslararası finansal kaynaklar yaratılmasını ve ekonomik teşvik paketleri ile salgından en çok etkilenen küçük işletmeler ve işçilerin desteklenmesini önermektedir. (TGMP, 2020).

Pietzcker Covid- 19 Krizi'ni, 11 Eylül 2001 sonrası dönemini, 2008 küresel finans krizini ve 2012- 2014 Avrupa Ekonomik Krizi'ni de içine alan yoğun bir durgunluk döngüsünün parçası olarak değerlendirmektedir. Buna göre, önceki kriz dönemlerinde ağır bütçe sorunları nedeniyle kamu yatırımlarının ihmal edilmesi, beklenmedik bir şekilde tüm dünyayı etkisi altına alan Covid- 19 salgınının yıkıcı etkilerini güçlendirmiştir. Salgınla mücadele sürecinin devasa kamusal araçlar ve kaynaklar gerektirmesi ve ulus üstü yapıların büyük oranda etkisiz kalmaları nedeniyle devletlerin güçlü ekonomik oyuncular olarak hareket etmeleri de salgının başka bir boyutunu oluşturmaktadır. (Pietzcker, 2020: 28- 29).

Covid- 19'un küresel ekonomide meydana getirdiği kriz, daha önce yaşananlardan farklı olarak arz, talep ve finans şoklarının eş zamanlı olarak yaşandığı çok boyutlu bir kriz olarak tezahür etmektedir. Buna göre küresel salgın, kısıtlamalar nedeniyle birçok sektörde faaliyetlerin durması, gelir kaybı nedeniyle talep yönlü daralma yaşanması, tedarik zincirlerinde yaşanan şoklar ve istihdam kayıpları nedeniyle arz şokunun yaşanması ve finansal varlık

değerlerinin buharlaşması gibi gelişmelerin aynı zamanda yaşandığı bir krizi ifade etmektedir. (Voyvoda ve Yeldan, 2020: 4).

Günümüzde ülke ekonomilerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olması nedeniyle koronavirüs salgınının dünya çapında yayılması kaçınılmaz olmuş ve salgının ekonomik ve sosyal alanda neden olduğu olumsuzluklar nedeniyle global ekonominin birbirine bağlı alanlarında çöküşler meydana gelmiştir. (Öztürk Günar ve Günar, 2020: 143). OECD verilerine göre küresel ekonomi 2020 yılında yüzde 3.4 daralmıştır. Gelişmiş ekonomilerin 2020’de ortalama yüzde 4.9 küçüldüğü tahmin edilirken, Avro Bölgesi ekonomisinde daralmanın ise %6.6 seviyesinde gerçekleştiği ifade edilmektedir. (AA, 2020).

Böylelikle 2020 yılı, salgının tüm dünyayı etkisi altına aldığı, küresel talebin azalması ve zorunlu üretim kısıtlamaları nedeniyle dünya ticaretinde önemli düşüşlerin kaydedildiği, hükümetlerin ise salgının ekonomik bir çöküşe neden olmasını engellemek adına büyük mali teşvikler ve parasal genişleme politikaları ortaya koyduğu ve salgının belli oranda kontrol altına alındığı bir dönem olmuştur. (SBB, 2020: 3- 4).

2020 yılı sonlarında ise aşı geliştirme çalışmalarının olumlu sonuç verdiği ifade edilmiş ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından bazı aşılara acil kullanım onayı verilmiştir. DSÖ’nün 2021 yılı Temmuz ayı verilerine göre, Covid- 19’un ‘salgın’ olarak ilan edildiği Mart 2020’den bugüne 184 milyon insan koronavirüse yakalanırken, 4 milyona yakın kişi ise yeni tip koronavirüs nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Dünya genelinde aşılama çalışmaları devam ederken, ikinci doz aşı yaptıranlar da dâhil olmak üzere toplamda 3 milyar dozdan fazla aşı uygulanmıştır. (WHO, 2021).

Öte yandan aşı uygulamalarında yaşanan eşitsizlikler de dikkat çekmektedir. Buna göre aşılama çalışmaları zengin ülkelerde fakir ülkelere göre 25 kat daha hızlı ilerlemektedir. Covid- 19 aşılarının %40’ı küresel nüfusun %11’ini temsil eden 27 zengin ülkeye gitmişken, %11’lik gelir düzeyi en düşük ülkelere giden aşı miktarı ise %1, 6 ile sınırlı kalmıştır. (BBC, 2021). Our World in Data istatistikleri de benzer bir duruma işaret etmektedir. Buna göre küresel nüfusun %25.3’üne en az bir doz aşı uygulanmıştır, devam eden süreçte küresel olarak günlük 30 milyona yakın aşı uygulanmaktadır. Düşük gelirli yoksul ülkelerde en az bir doz aşılananların oranı ise %1 seviyesindedir. (Our World in Data, 2021).

Aşılama çalışmalarıyla birlikte normal hayata dönüşün, sınırların tekrar açılmasının ve ekonomilerin çarklarının yeniden dönmesinin sinyalleri güçlü bir şekilde verilirken, salgının nihai anlamda kontrol altına alındığını söylemek zordur. Covid- 19’un bulaşıcılığı yüksek yeni varyantlarının ortaya çıkması ve dünya genelinde yayılması yanında, yeni varyantların aşılara belli ölçüde direnç geliştirmesi de salgının geleceğine dair belirsizlikleri artırmaktadır. (Euronews, 2021). Bu anlamda salgının seyri ve geleceği konusunda her ne kadar ilerleme sağlanmış olsa da oldukça kaygan bir zemin üzerinde durduğumuz anlaşılmaktadır.

Her siyasi yapıda olduğu gibi, AB’nin de kriz zamanlarında uyguladığı politikalar çeşitli eleştirilere tabi tutulmaktadır. Söz gelimi göçmen krizini ya da finansal krizleri kontrol altına almakta zorlanan Birlik bu noktada eleştirilmektedir. Covid- 19 krizine karşı, Birlik olarak ortak bir hareket planının ortaya konulamaması, İtalya örneğinde olduğu gibi ülkelerin Birlik ruhunu değil ulusal çıkarları öne çıkarmaları ise, AB bütünleşmesine yönelik eleştirilerin ve sorgulamaların güç kazanmasına neden olmuştur. (Verhofstadt, 2020).

Ülger’e göre Avrupa’da ulusal sağlık sistemlerini hazırlıksız yakalayan Covid- 19 salgınının etkilerinin bu denli yoğun yaşanmasında bazı sebepler öne çıkmaktadır. Öncelikle, sağlık sektörünün Birliğin yetki devri kapsamında olmaması, Birliğin etkili ve bütüncül bir sağlık politikası uygulamasına engel olmuştur. Öte yandan koronavirüs salgınının yıkıcı etkilerinin, Birliğin karşılaştığı diğer meydan okumalarla birleşmesi de sorunları artırmaktadır. Demokrasi geçmişi zayıf olan ülkelerin Birliğe adapte olmakta zorlanmaları, avro krizinin yarattığı sorunların aşılamaması, ekonomik krizlerle birlikte ulusalcı akımların güçlenmesi, yabancı düşmanlığının ve islamofobinin artması gibi sorunlara salgının da eklenmesi Avrupa’ya ve Avrupa bütünleşmesi idealini tehdit etmektedir. (2020: 68- 69).

Öte yandan Birliğin salgının hızla yayılması karşısında harekete geçmekte zorlanması ve krizin muhtemel etkilerini doğru değerlendirmekte geç kalmasının diğer nedenleri arasında, AB’nin krizlere hızlı tepki verebilmesini önleyen bürokratik bir yapıya sahip olması ve üye devletlerin Birliğe kaynak ve yetki aktarımında isteksiz davranmaları gibi etkenler gösterilmektedir. Bu anlamda Birlik üyelerinin AB bütçesine yaptıkları katkıların oldukça sembolik kalması, krizlere müdahale edilmesi gerektiğinde ihtiyaç duyulan kaynaklara ulaşamamasına ve kayıpların artmasına neden olmaktadır. AB gibi uluslar üstü bir siyasi yapının kendisini oluşturan bileşenlere bu denli bağımlı olmasının sonuçları, Covid- 19’da olduğu gibi kriz zamanlarında kendini daha çok hissettirmektedir. (Nas, 2020).

2020 yılının başlarından itibaren negatif makroekonomik sonuçları küresel düzeyde hissedilmeye devam eden Covid- 19'un, Avrupa Birliği için önemli bir dönüm noktası olacağı belirtilmektedir. Küresel iktisadi yapının, ulusal politikaların ve sağlık sistemlerinin kısa bir süre içerisinde istikrarını kaybetmesine neden olan Covid- 19 salgını, Pietzcker'e göre Avrupa Birliği'nin zayıflıklarını ortaya çıkarmıştır. Salgının başlarından itibaren bütüncül bir AB siyasetinin ortaya konulamamış olması, üye devletler arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya çıkarmakta ve başta ekonomi olmak üzere siyasetin diğer alanlarının ulusal politikalara yönlendirilmesine neden olmaktadır. Ayrıca Birliğin zengin üyeleri, zaten sorunlu olan iktisadi yapıları Covid- 19 krizi ile birlikte iyice sarsılan güneyli komşularının yükünü paylaşmayı reddetmektedir. Bu durum güçlü bir siyasi birlik fikrinin zayıflamasına neden olmaktadır. (Pietzcker, 2020: 20- 24).

Özetle Covid- 19 salgını, AB'de "bütünleşme ruhunun yıprandığı" bir dönemde ortaya çıkan ve Anayasa Krizi, 2008 Finansal Krizi, Göç Krizi ve İngiltere'nin Birlikten ayrılması gibi geniş kapsamlı bir krizler döngüsünün son halkası olarak değerlendirilmektedir. Fakat ortaya konulan tüm eleştirilere ve olumsuz gelişmelere karşın Birliğin salgın sonrası dönemde tamamen zayıflayacağını ya da etkisizleşeceğini söylemek mümkün değildir. AB kurumlarının ve siyasetçilerin krizlerden ders çıkararak sistemin aksayan taraflarını revize etmeleri ve AB bütünleşmesine yeni boyutlar kazandırmaları mümkün görünmektedir. (Ülger, 2020).

Bu kapsamda salgından çıkarılacak ilk dersin, olası bir sağlık krizinde harekete geçmek için yeterli yetkiye ve kaynağa sahip olmayan sağlık idareleri yerine, yeterli fonlarla desteklenen ve gerekli yetkiler ile donatılmış bir Avrupa Sağlık Ajansı'nın kurulması olduğu ifade edilmektedir. Böyle bir sağlık mekanizmasının kurulması, bir yandan ulusal sağlık önlemlerinin koordinasyonunda, diğer yandan da Birlik düzeyinde alınabilecek önlemlerin uygulanmasında kritik rol oynayacaktır. Bu yöndeki politikaların ekonomi ve güvenlik politikalarına entegre edilmesi ile, salgın sonrasında karşılaşılabilecek olan büyük ekonomik ve mali sorunların üstesinden gelmek daha olası görünmektedir. (Verhofstadt, 2020).

Bu doğrultuda Avrupa Parlamentosu, Birliğin gelecekteki olası sağlık krizleriyle başa çıkma kapasitesini güçlendirmek amacıyla 2021- 2027 dönemi için Avrupa Sağlık Programı'nı (*New EU4Health Programme*) kabul etmiştir. 5.1 milyar Euro bütçeli program kapsamında devletlerin sağlık politikalarının güçlendirilmesi ve sağlık alanında yapılacak yatırımların ve yeniliklerin desteklenmesi amaçlanmaktadır. (European Parliament, 2021).

Öte yandan Covid- 19'un insan yaşamına yönelik doğrudan ve acil bir tehdit oluşturması, salgının diğer krizlerden ayrı değerlendirilmesi gerektiği de ortaya konulmaktadır. Salgının beklenmedik bir gelişme olarak küresel bir tehdit oluşturması ve 2021 yılının başlarından bu yana devam eden aşılama çalışmalarına rağmen Covid- 19'un yeni türlerinin ortaya çıkmaya devam etmesi sebebiyle salgının önümüzdeki süreçte ne yöne evrileceğinin belirsiz olması gibi nedenlerle, AB'ye yönelik eleştirilerin de bu gelişmeler doğrultusunda yapılması gerektiği ifade edilmektedir. (Öztürk Günar ve Günar, 2020: 151).

King ise, bütünleşik AB idealinin bir gerileme içerisinde olduğunu, fakat Covid- 19 gibi krizlerin büyüme ve gelişme fırsatlarını da içinde barındırdığını ifade etmektedir. Buna göre Birlik, katı kurullarla siyaset yapma biçiminden yeni gelişmelere uyum sağlayabilecek esnek bir yönetim biçimine geçiş yapmalıdır. Hükümetlerin salgınla başa çıkmak amacıyla yaptıkları kamu harcamalarının, Birliğin hükümet açıklamaları ve borçlarını sınırlandıran AB İstikrar ve Büyüme Pakti'nin kısıtlamalarından muaf tutulacağına açıklanması, Avrupa Komisyonu'nda bu yönde bir yaklaşım benimsendiğini göstermektedir. (King, 2020).

Birçok eleştiriye maruz kalmasına ve salgınla mücadelede etkisiz kaldığı ifade edilmesine rağmen AB'nin geç de olsa, salgınla mücadele sürecinde üye ülkelere ek ödenek tahsisi yapılmasını, ortak acil tıbbi teçhizat stoku oluşturularak Birlik dayanışmasının hareket geçirilmeye çalışılmasını, Avrupa İstikrar Mekanizması'nın kriz önleme ve krizlerin yönetimi konusunda rolünün güçlendirilmesini ve salgında olağandışı sorunlarla karşı karşıya kalan üye ülkelere verilecek borçların finansmanı için yeni bir enstrüman oluşturulmasını içeren programları uygulamaya koyabildiği ifade edilmektedir. (İKV, 2020).

Özetle Covid- 19 krizi, Avrupa Toplum Modeli'nin yeni şartlar dikkate alınarak yeniden yorumlanması ve Birliğin kendi iç dengesizlikleri üzerine yoğunlaşması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Birçok platformda AB'nin büyük oranda doğal sınırlarına ulaştığı görüşleri kabul edilmeye başlanmıştır. Üstelik Birliğe yeni üyelerin dâhil olmaması, İngiltere'nin Brexit kararı ve kıtadaki bazı ülkelerin de Birlikten çıkmayı tartışmaları gibi gelişmeler, AB'nin önümüzdeki süreçte kendi içine kapanma ve Birlik ruhunu derinleştirmenin yollarını arayacağı beklentilerini güçlendirmektedir. Covid- 19 salgını ile mücadele sürecinde ise özellikle sağlık alanında ortak adımlar atılması ihtiyacının güçlü bir şekilde ortaya

çıkması ve büyük oranda ekonomik nedenlerden ötürü üye ülkelerin devam eden süreçte birbirine daha fazla yakınlaşacağı tahmin edilmektedir. (Özkural- Köroğlu ve Anarat, 2020: 49- 50)

Sonuç itibariyle, AB'nin Covid- 19 gibi acil hareket edilmesini gerektiren salgın hastalık durumlarında veya yukarıda ifade edilen ekonomik krizler, Birliğin genişleme yaklaşımlarından doğan sorunlar, göç krizi ya da herhangi bir uluslararası gelişmeye müdahil olunması gibi meselelerde bir bütün olarak hareket edebilmesi AB'nin daha fazla yetki ve kaynağa sahip olabilmesine bağlı görünmektedir. Bu noktada Birliğin krizlere karşı etkili bir şekilde varlık gösterebilmesi ve ekonomik bir yapı olmanın yanında sosyal ve kültürel bir bütünlük olma idealini de hedefleyen AB'nin varlığını devam ettirebilmesi doğrultusunda üye ülkelerin AB bütçesine ve kurumlarına kaynak ve yetki aktarımında uzlaşmaları gerekmektedir. (Nas, 2020).

Tüm bu gelişmelerin ötesinde dikkate alınması gereken en önemli hususlardan biri de Avrupa bütünleşme sürecinin, Birliğin karşılaştığı meydan okumalar ve büyük krizler sonucunda gerçekleşmiş olduğudur. Bu anlamda AB'nin krizleri yönetme ve aşma becerisiyle siyasi, ekonomik ve sosyal bütünleşme yönünde önemli ilerlemeler kaydettiği, Covid- 19 salgınının da bu kapsamda Birliği gelecekteki krizlere daha dayanıklı hale getirecek bir öğrenme sürecini ve yeniden yapılanma yönünde fırsatları içinde barındırdığını ifade etmek gerekmektedir. (Öztürk Günar ve Günar, 2020: 152).

Bu kapsamda çalışmada AB'nin yakın dönemde karşı karşıya kaldığı krizler ve bu krizlere yönelik olarak geliştirdiği politikalar ele alınarak, Birliğin sosyal politika ajandasının temelini oluşturan sosyal dışlanma karşıtı yaklaşımın gelişimi ve gelecekte ne yönde evrilebileceği takip edilmeye çalışılmıştır. 2008 Küresel Finans Krizi sonrasında Birlik, akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümeyi hedefleyen bir ekonomi stratejisini benimsemiş, yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede sosyal içerme kavramı öne çıkarılmıştır. 2020 yılı başlarından itibaren küresel çapta etkili olan Covid- 19 salgını ise AB'nde ulusal sağlık sistemlerini savunmasız yakalamış, Birliğin salgına karşı bütüncül ve etkili bir yanıt vermekte zorlanması ise eleştirileri beraberinde getirmiştir. Ancak Birliğin salgın sürecinde yaşananlardan ders çıkararak gerekli düzenlemeleri yapacak ve Avrupa bütünleşmesini güçlendirebilecek kapasitede olduğu da unutulmamalıdır. Özellikle sağlık alanında Birliğe yeterli yetki ve kaynak aktarımının yapılması, gelecekte ortaya çıkabilecek sağlık krizlerine karşı gerekli müdahalenin zamanında yapılması için elzem görünmektedir. Bu doğrultuda Avrupa sosyal politikasının, daha özel olarak sosyal dışlanma ve yoksulluğa karşı geliştirilecek politikaların geleceği, Birliğin bundan sonra ortaya koyacağı kararlılıkla şekillenecektir.

Salgın sürecinde Avrupa bütünleşmesinin sosyal boyutunun hayata geçirilmesinin her zamankinden daha önemli hale geldiği, bu bağlamda üye ülkelerin salgın sonrasında ekonomilerini sürdürülebilir, dirençli ve dijital dönüşüme uygun olarak yeniden inşa etmeleri amacıyla ortaya konulan 750 milyar Euro tutarındaki kurtarma paketinin (*NextGenerationEU*) Sosyal Avrupa'nın inşasında önemli bir fırsat olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu anlamda salgın sonrası dönem için oluşturulan olağanüstü kaynaklar, Avrupa Sosyal Sütunu ilkeleri ve hedefleri doğrultusunda üye ülkelerin yapacakları reformlar için önemli bir fırsat sunmaktadır. Her beş Avrupa vatandaşından birinin yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadele ettiği ve salgınla birlikte Sosyal Avrupa'ya duyulan ihtiyacın giderek arttığı düşünüldüğünde, sosyal gündemin AB karar alma sürecinin en üst düzeyinde ele alınması gerektiği savunulmaktadır. (BalkanInsight, 2021).

Avrupa Halk Sağlığı Birliği (EPHA), salgının çok öncesinde 2018 yılında 23 milyonu çocuk olmak üzere 110 milyon Avrupa vatandaşının yoksulluk ve sosyal dışlanma riski ile baş etmek zorunda kaldığını, günümüzde ise tüm dünya ile birlikte AB'nin de 2008 krizinden daha şiddetli bir krizle karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Avrupa Komisyonu, Covid- 19 krizinin Avrupa'yı ciddi bir durgunluğa sürükleyeceğini tahmin etmektedir. Bu durumun ise sağlık krizlerini ve sosyoekonomik eşitsizlikleri derinleştirilmesi kaçınılmazdır. Bu gelişmeler doğrultusunda, Avrupa 2020 Stratejisi yerine, BM 2030 Ajandası, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDGs) ve Paris İklim Anlaşması ile uyumlu bir şekilde Avrupa 2030 Stratejisi'nin geliştirilmesini istenmektedir. Bu bağlamda 2030 Stratejisi'nin kapsayıcı ve sürdürülebilir büyüme yanında istikrarı, yoksulluğun ve dışlanmanın azaltılmasını, çevrenin korunmasını ve dijital dönüşümü öncelmesi önerilmektedir. (EPHA, 2020).

Çocuklara Yatırım için Avrupa İttifakı ise, sosyal, ekonomik ve çevresel boyutları dengeli bir şekilde kurgulayan ve kapsamlı ve sürdürülebilir Avrupa 2030 Stratejisi'nin oluşturulması için ilgili Avrupa kurumlarına aşağıdaki tavsiyeler doğrultusunda çağrıda bulunmaktadır: (EU Alliance for Investing in Children, 2020: 2- 3).

- Avrupa Sosyal Haklar Sütunu (*European Pillar of Social Rights*) ve BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyumlu ve sosyal yönü kuvvetli bir Avrupa Stratejisi geliştirilmeli,

- Yoksullukla mücadele ve özellikle çocuk yoksulluğunun ortadan kaldırılması için orta vadeli iddialı hedefler konulmalı ve bu hedeflerin kapsamı zamanla genişletilmeli,
- Avrupa Komisyonu ve diğer ilgili kurumlar, Avrupa'nın sosyal ve ekonomik politikalarında tutarlılık ve bütünlük sağlamalı,
- Bu hedefler doğrultusunda hazırlanacak 2030 Stratejisi, AB tarafından kararlılıkla finanse edilmeli,
- 2030 Stratejisi'nin tasarımı, uygulanması, izlenmesi ve değerlendirilmesinde sivil toplumun ve sosyal ortakların anlamlı bir şekilde denkleme dâhil edilmeleri sağlanmalıdır.

7. Sonuç

Sosyal dışlanma, toplumdaki bireylerin ya da grupların içinde buldukları sosyal yapıya katılımlarının kısıtlı olmasını, bu grupların başta iş gücü piyasaları olmak üzere ekonomik, sosyal ve siyasi alanlardan mahrum kalmasını ifade etmektedir. Sosyal dışlanma, başta yoksulluk olmak üzere, işsizlik, eşitsizlik ve ayrımcılık gibi kavramlarla da yakından ilişkilidir. Çok katmanlı ve dinamik bir süreç olarak nitelenen sosyal dışlanma durumu, yoksulluğun maddi ve maddi olmayan boyutlarını da içine alan ve daha geniş bir anlam alanı vaat eden bir kavram olarak ele alınmaktadır.

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan dünyada sosyal dışlanmaya ilişkin artan vurguların olduğu ifade edilmesine karşın, sosyal dışlanma ile mücadeleyi sosyal politikasının merkezine yerleştiren ve gelecek projeksiyonlarını bu yönde oluşturan yapı Avrupa Birliği'dir. Birlik 1960'lı yıllarda Fransa'da toplumdaki dışlanan kesimleri anlatmak için kullanılmış olan dışlanma kavramını, 90'lı yıllarda yeni bir anlam kümesi içine yerleştirerek kurgulamış ve Lizbon Stratejisi bu anlamda bir dönüm noktası olmuştur. 2010 yılı Birliğin Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma ile Mücadele Yılı ilan edilerek konuya verilen önem yeniden ifade edilmiştir. 2020 Avrupa Stratejisi ise, AB'nin akıllı, kapsayıcı ve sürdürülebilir büyüme hedefi doğrultusunda belirlenen ve 2008 Krizi'nin Birlik üzerindeki etkileri üzerine şekillenen bir belge olarak ilan edilmiştir.

Covid-19 Krizi ise, AB'nin son çeyrek asırda karşılaştığı Anayasa Krizi, Genişleme Sorunu, Avro Krizi ve Göç Krizi gibi krizler döngüsünün son ve en yıkıcı halkasını oluşturmaktadır. Birlik, kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan sağlık krizinin bir ekonomik krize dönüşmesi sürecinde ilk başta oldukça kararsız bir tutum sergilemiş, üye ülkeler ise krizin ilk dönemlerinde kendi başlarının çaresine bakmak durumunda kalmıştır. Bu anlamda krizin, AB'yi hazırlıksız yakaladığı ve zayıflıkların görünür hale gelmesine neden olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan salgının insan yaşamına doğrudan bir tehdit oluşturması ve ulusal acil önlemleri gerekli kılması Birliğin geleceğine yönelik tartışmaları en azından şimdilik anlamsız kılmaktadır. Nitekim 2020 yılının ikinci çeyreğinden itibaren Birlik kurumları çeşitli önlemler açıklamaya başlamışlardır.

Birliğin attığı ve atmaya vaat ettiği bu adımlar, önümüzdeki süreçte bütünlük yönünde daha fazla çaba gösterileceğini düşündürmektedir. Üstelik salgının tüm dünyada ekonomik bir yıkıma yol açmış olması, üye ülkeler arasında işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan her ne kadar meydan okumalarla karşılaşsa da, doğal sınırlarına ulaşan Birliğin bu şartlar altında genişleme yerine derinleşmeye ağırlık vereceği, özellikle sağlık alanında kurulacak ortak mekanizmalarla üye ülkelerin risklere karşı korunmasına çalışacağı düşünülmektedir. Salgın öncesinde dahi toplam nüfusunun neredeyse 5'te 1'i yoksulluk ve sosyal dışlanma riski ile karşı karşıya olan AB'de, kriz şartlarının derinleştirdiği sorunlarla mücadele ve bu sorunlara karşı daha savunmasız olan grupların kapsamı genişletilmiş sosyal politikalarla korunması gerektiği ortadadır.

Ancak salgın sona erse dahi önümüzdeki yıllarda Birliğin ve üretmeyi vaat ettiği sosyal politikaların geleceğini öngörmek hiç de kolay değildir. Küresel kriz şartlarında önce 2008 Krizi, daha sonra ise Covid-19 Salgını nedeniyle refah rejimlerini revize etmek durumunda kalan AB ülkelerinin ortak siyasal ve kültürel değerlerini yitirmeleri ve popülist hareketlerin yükselmesi ile sonuçlanabilecek bu süreçte, konumuz bakımından yoksulluk ve sosyal dışlanma gibi sorunlara karşı Birlik içerisinde üretilebilecek çözümlerin geleceği tartışmalıdır. Birliğin krizlerle baş etmede yeterli yetki ve kaynaklara kavuşturulması ve Birlik olarak atılacak adımlar üzerinde uzlaşılabilirliği durumunda ise AB siyasalarının daha kapsayıcı ve bütünlük arz eden bir görünüme kavuşacağı tahmin edilmektedir.

Sosyal politikalar ile ekonomik gelişmenin sosyal kalkınma ile desteklenmesine duyulan ihtiyacın arttığı ve insanların yoksulluk ve dışlanma kısıtlarından kurtarılması amacıyla kamu harcamalarının yoğunlaştığı kriz dönemleri, hükümetlerin eşitsizliklerin azaltılması ve yoksulluk/ dışlanma gibi sosyoekonomik sorunlarla mücadele hedefleri doğrultusunda önemli fırsatları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu amaçla bir taraftan ekonomik göstergelerin kısa vadede salgın öncesi duruma döndürülmesi ve iyileşmenin kalıcı hale getirilmesi için çaba göstermek, diğer yandan ise krizden en çok etkilenen yoksulları ve düşük gelir gruplarını dikkate alacak sosyal politikaları güçlendirmek

gerekmektedir. Avrupa Birliği'nin çeşitli alt kurumları ve ajanslarının ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarının, ekonomik ve sosyal yönü dengeli bir şekilde kurgulanmış yeni bir Avrupa Stratejisi'ne yönelik çağrıları bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı. (2020). "Dünya Ekonomisi Salgının Birinci Yılında Yaralarını Sarmaya Çalışıyor". <https://www.aa.com.tr/tr/kategori-sayfasi-manset/dunya-ekonomisi-salginin-birinci-yilinda-yaralarini-sarmaya-calisiyor/2172443>, (08.07.2021).
- BalkanInsight. (2021). "Building 'Social Europe' is Needed More Than Ever After Covid- 19". <https://balkaninsight.com/2021/06/07/building-social-europe-is-needed-more-than-ever-after-covid-19/>, (15.07.2021).
- BBC. (2021). "Aşılama Zengin Ülkelerde Yoksul Ülkelere Göre 25 Kat Hızlı". <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56690185>, (09.07.2021).
- Bhalla, A. & Lapeyre, F. (1997). Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework. *Development and Change*, 28: 413- 433.
- Bildirici, Z. (2011). "Avrupa Birliği'nde Yoksullukla Mücadele ve Türkiye'nin Uyum Sürecindeki Yeni Uygulamalar", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bölükbaşı, B. (2008). "Türkiye'de Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çakır, Ö. (2002). Sosyal Dışlanma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4(3): 83- 104.
- Dally, M. (2006). Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union. *Center for European Studies Working Paper*, 135: 1- 17.
- De Haan, A. (2000). Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation. *Studies in Social and Political Thought*, 2(2): 22- 40.
- EPHA. (2020). "We Need a Comprehensive, Sustainable Europe 2030 Strategy with a Strong Social Dimension". <https://epha.org/we-need-a-comprehensive-sustainable-europe-2030-strategy-with-a-strong-social-dimension/>, (14.07.2021).
- Erdoğan, S. (2004). Sosyal Politikada 'Avrupalı' Bir Kavram: Sosyal Dışlanma. *Çalışma Ortamı Dergisi*, 75.
- EU Alliance for Investing in Children. (2020). "Call for Action for a Comprehensive, Sustainable Europe 2030 Strategy with a Strong Social Dimension". <https://www.eurodiaconia.org/wordpress/wp-content/uploads/2020/06/EU-Alliance-for-Investing-in-Children-statement-on-a-Europe-2030-Strategy-FIN.pdf>, (13.07.2021).
- Euronews. (2021). "Koronavirüsün Yeni Varyantları". <https://tr.euronews.com/2021/07/06/delta-dan-sonra-delta-plus-koronavirusun-yeni-varyantlar-hakk-nda-bilinenler>, (12.07.2021).
- European Commission. (2010). Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth. COM(2010) 2020 Final, Brussels.
- European Council. (2000). Fight Against Poverty and Social Exclusion. https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/approb_en.pdf, (05.07.2021).
- European Parliament. (2021). "Health Threats: Boosting EU Readiness and Crises Management". <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20200604STO80507/health-threats-boosting-eu-readiness-and-crisis-management>, (13.07.2021).
- Eurostat. (2010). Combating Poverty and Social Exclusion, A Statistical Portrait of the European Union 2010. Eurostat Statistical Books, 2010 Edition, Belgium.
- Farrington, F. (2002). Towards a Useful Definition: Advantages and Criticism of 'Social Exclusion'. https://www.researchgate.net/publication/242513425_TOWARDS_A_USEFUL_DEFINITION_ADVANTAGES_AND_CRITICISMS_OF_SOCIAL_EXCLUSION, (05.07.2021).

- Gökbayrak, Ş. (2005). Avrupa Birliği'nin Sosyal Koruma Sorunsalı Olarak 'Sosyal İçerme Politikaları'. *Çalışma Ortamı Dergisi*, 80.
- IKV. (2020). "AB Tarafından Covid- 19'un Ekonomik Etkileri ile Mücadeleye Yönelik Alınan Önlemler". https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=3631&id=3765, (15.07.2021).
- Karakaş, M. (2010). (2010). Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2): 1- 16.
- King, T. (2020). "In EU's Retreat, a way Forward". <https://www.politico.eu/article/in-eu-european-union-coronavirus-covid19-retreat-a-way-forward-ursula-von-der-leyen-charles-michel/>, (14.07.2021).
- Lovering, J. (1998). Globalization, Unemployment and 'Social Exclusion' in Europe: Three Perspectives on the Current Policy Debate. *International Planning Studies*, 3(1): 35- 56.
- Medanipour, A.; Shucksmith, M. & Talbot, H. (2015). "Concepts of Poverty and Social Exclusion in Europe". *Local Economy*, 30(7): 1- 21.
- Nas, Ç. (2020). "Koronavirüs Salgınının Yeni Merkez Üssü Avrupa: AB'nin Kriz Yönetimi Sınavı". <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/03/27/koronavirus-salgininin-yeni-merkez-ussu-avrupa-abnin-kriz-yonetimi-sinavi/>, (14.07.2021).
- OECD. (2020). "Coronavirus: The World Economy at Risk". OECD Interim Economic Assessment. <https://www.oecd.org/berlin/publikationen/Interim-Economic-Assessment-2-March-2020.pdf>, (11.07.2021).
- Our World in Data. (2021). Coronavirus (Covid- 19) Vaccinations. <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>, (11.07.2021).
- Öniş, Z. & Kutlay, M. (2012). Ekonomik Bütünleşme / Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği'nin Geleceği. *Uluslararası İlişkiler*, 9(33): 3- 22.
- Özkural- Köroğlu, N. & Anarat, C. C. (2020). "Covid- 19 Sonrası AB'nin Geleceği Üzerine Bir Projeksiyon: Krizler ve Değişimler". *Euro Politika*, 4(2): 27- 62.
- Öztürk Günar, D. & Günar, A. (2020). Covid- 19 Krizinin Avrupa Birliği'ne Ekonomik Etkisi Üzerine. *Euro Politika*, 4(2): 141- 161.
- Peace, R. (2001). Social Exclusion: A Concept in Need of Definition?. *Social Policy Journal of New Zealand*, 16: 17- 35.
- Pietzcker, D. (2020). "Hakikatin Dönüm Noktası: Covid- 19 Batı Toplumlarının ve Avrupa Birliği'nin Zayıflıklarını Nasıl Ortaya Çıkardı?". Çev. Işıkgün Akfırat. *BRIQ*, 1(3): 19- 32.
- Sapancalı, F. (2005). Avrupa Birliği'nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri. *Çalışma ve Toplum*, 2005/3: 51- 105.
- SBB. (2020). Dünya Ekonomisinde Son Gelişmeler Bülteni. 2020/ 1- 2.: 3- 4.
- Sen, A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. *ADB Social Development Papers*, 1: 1- 54.
- Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Pradigms. *International Labour Review*, 1994/5- 6: 531- 578.
- Şahin, T. (2009). Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi. <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423938559.pdf>, (29.06.2021): 71- 80.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2010). Avrupa 2020 Stratejisine İlişkin Duyuru. <https://www.ab.gov.tr/45169.html>, (08.07.2021).
- Tartanoğlu, Ş. (2010). Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası. *Sosyoloji Konferansları*, 0(42), 2010: 1- 13.
- TGMP. (2020). "Oxfam'ın Raporu Uyarıyor: Koronavirüs Sebebiyle Yarı Milyar Kişi Daha Yoksullaşabilir". <http://www.tgmp.net/tr/haber/oxfam%E2%80%99in-raporu-uyariyor/333/>, (06.07.2021).

- Tuparevska, E.; Santibanez, R. & Solabarrieta J. (2020). "Social Exclusion in EU Lifelong Learning Policies: Prevalence and Definitions", *International Journal of Lifelong Education*, 39(2): 179- 190.
- Ülger, İ. K. (2020). "Koronavirüs AB'yi Fetret Devrinde Yakaladı". <https://kriterdergi.com/dosya-guc-dengesi/koronavirus-abyi-fetret-devrinde-yakaladi>, (12.07.2021)
- Verhofstadt, G. (2020). Time of Coronavirus Shows Importance of Being European. <https://euobserver.com/opinion/147781>, (15.07.2021).
- Voyvoda, E. & Yeldan, A. E. (2020). Covid- 19 Salgınının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi. https://yeldane.files.wordpress.com/2020/05/covid_voyvodayeldan_v2_31mayis.pdf, (08.07.2021)
- WHO. (2021). Covid- 19 Dashboard. <https://covid19.who.int/>, (09.07.2021)
- Yıldırım, S. (2014). Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 91- 108